

Foreningen for Kirkegårdskultur gennem 100 år

Tilbageblik på foreningen i de sidste 100 år og nedslag
i det 98 år gamle tidsskrift

Af Karin Kryger

Mag.art.

Foredrag holdt ved årsmødet i Nyborg den 23. august 2021

*Sidste år fyldte foreningen 100 år. Og sidste år gik vi desværre glip af den store fest, bestyrelsen havde planlagt. Heldigvis kunne vi til årsmødet i år præsentere den jubilæumsgave til foreningens medlemmer, som bestyrelsen i en del år har arbejdet på, nemlig digitaliseringen af foreningens tidsskrift, som først hed **Vore Kirkegaarde** og siden 1992 har båret navnet **Kirkegårdskultur**. Vores tidsskrift kan nu findes på tidsskrift.dk, som Stine Helweg fortæller mere om (se artikel side 34). Jeg vil nu fortælle lidt om foreningens hundredårige historie, primært ud fra oplysninger i dens nu 98 år gamle organ. Det skal understreges, at her kun bliver tale om nedslag i foreningens og tidsskriftets historie. Materialet rummer stof til langt mere detaljerede redegørelser, dybere analyser og andre perspektiver, end der har været tid og ressourcer til at gennemføre på nuværende tidspunkt. Men materialet er der og er frit tilgængeligt for alle, der interesserer sig for kirkegårdskultur.¹*

Stiftelsen af Foreningen til Fremme af Kirkegaardskultur i Danmark og den første generalforsamling

Den 29. september 1920 mødtes en mindre forsamling på rådhuset i Aarhus, der dengang lå i bygningen på hjørnet af Domkirkepladsen og Mejlgade. Bygningen rummer i dag to museer, nemlig Kvindemuseet (KØN) og Besættelsesmuseet. Egentlig var der inviteret: "ca. Hundrede Menighedsraadsmedlemmer, Præster, Sundhedsautoriteter, Læger, Arkitekter osv., men ikke mange af dem havde fulgt Indby-

Det gamle rådhus i Aarhus.
Foto: Mette Fauerskov, 2021.

delsen." Det fremgik af referatet fra mødet i *Aarhus Stiftstidende* dagen efter.

Initiativtageren til mødet var den erfarne havearkitekt Peter Emil Böttiger (1881-1958). Han mente, at der var alvorlige problemer på de danske kirkegårde med hensyn til såvel den gartneriske og anlægsmæssige som monumenternes kvalitet og med respekten for kirkegårdenes ældre inventar.

Emil Böttiger var født i Hansted i 1881. Han blev uddannet som gartner og blev i 1912 stadsgartner i Aarhus. I 1916 skrev han et frejdigt brev til kommunen, hvori han meddelte, at såfremt han ikke blev rykket op i en højere lønramme, ville han sige sin stilling op. Kommunens reaktion kom prompt! Han blev afskediget med øjeblikkelig virkning. Selvfølgelig opstod der stridigheder efter dette dramatiske forløb. Böttiger kom til at erstatte en gaslampe (hvorfor er uklart), og han måtte have advokatbistand for at få udleveret sine personlige bøger og tidsskrifter, som han havde haft på det kommunale kontor. Siden levede han freelance, men fik mange og i flere tilfælde temmelig store opgaver, bl.a. anlæggelsen af Roskilde Assistenskirkegård, kirkegården i Holbæk, Ringsted Kirkegård og kirkegården i Grenaa. Han døde i 1958 og blev begravet på Nordre Kirkegård i Aarhus, men hans gravsted er nedlagt.

Det var ikke uerfarne folk, det var lykkedes Böttiger at få samlet for at diskutere sit projekt: *stiftelsen af Foreningen til Fremme af Kirkegaardskultur i Danmark*. Til stede ved det stif-

Peter Emil Böttiger, initiativtager til Foreningen til Fremme for Kirkegaardskultur i Danmark. Fra *Vore Kirkegårde* 1933.

Frederik Draiby, stadsarkitekt i Aarhus. Foto: Michele Alessio Caprani.

Præst og folketingsmand Niels Johan Laurson, foreningens formand 1921-26. Foto Michele Alessio Caprani.

Billedhuggeren Elias Ølsgaard, bestyrelsesmedlem og kirkegårdskonsulent, arbejder på gravmælet over Vincentz Lindhardt på Nordre Kirkegård. Foto: Michele Alessio Caprani.

tende møde var provst Vincentz Lindhardt, stadsarkitekten i Aarhus, Frederik Draiby (1877-1966, stadsarkitekt 1919-43), der tegnede kapellet på Vestre Kirkegård i Aarhus indviet i 1927, folketingsmand (S) og præst Niels Johan Laurson, der var valgt i Aarhus Amt, arkitekten Thorkel Møller (1868-1946) og billedhuggeren Elias Ølsgaard (1873-1964), begge Aarhus, samt amtslæge i Aarhus, Johannes Ludvig Lunddahl (1858-1943), der alle blev valgt til en midlertidig bestyrelse.

Den første egentlige generalforsamling blev imidlertid først afholdt året efter den 31. oktober 1921. Præsten Niels Johan Laurson blev valgt som formand, da Vincentz Lindhardt trak sig af helbredsmæssige årsager, og Emil Böttiger blev sekretær og kasserer. De øvrige bestyrelsesmedlemmer var pastor i Roskilde, senere biskop i Aarhus og kirkeminister (V) Fritz Charles Bruun-Rasmussen (1870-1964), pastor Simon Hansen i Helsingør, havearkitekt Erik Erstad Jørgensen i København,

kgl. bygningsinspektør Einar Packness i Aalborg, lærer Franz Hansen i Maribo og overgraver Jens Gravesen (1879-1963) i Svendborg. Sidstnævnte forblev i bestyrelsen til sin død i 1963.

Tidsskriftet

Tidsskriftet *Vore Kirkegaarde* udkom fra 1923, i de første år to gange om året. I det første nummer kan man læse en annonce for *Foreningen til Fremme af Kirkegaardskultur i Danmark*, som er en

”Sammenslutning af interesserede Borgere med det Formaal at søge oparbejdet en større Sans og Interesse for Kirkegaardsforhold her i Landet, saaledes at Landets Kirkegaarde baade i æstetisk, teknisk og hygiejnisk Henseende kan komme paa Højde med Tidens Fordringer.”

Hensigten med foreningen uddybes i to artikler af redaktøren Erik Erstad-Jørgensen i de to første numre af medlemskriftet.

Foreningens primære formål var at skabe interesse for smukke kirkegårdsanlæg og monumenter. Det fremgår af Erstad-Jørgensens foredrag om kirkegårdskultur holdt i Kunstforeningen den 18. november 1922, som blev gengivet i det første nummer af *Vore Kirkegaarde* fra marts 1923. Erik Erstad-Jørgensen forholder sig f.eks. kritisk til sydlandske kirkegårde:

Hverveannonce for Foreningen for Kirkegaardskultur i *Vore Kirkegaarde* 1923.

Foreningen til Fremme af Kirkegaardskultur i Danmark

er en S sammenslutning af interesserede Borgere med det Formaal at søge oparbejdet en større Sans og Interesse for Kirkegaardsforhold her i Landet, saaledes at Landets Kirkegaarde baade i æstetisk, teknisk og hygiejnisk Henseende kan komme paa Højde med Tidens Fordringer.
¶ Som Medlem optages saavel enkelte Personer som Kirkegaardsbestyrelser, Menighedsraad og Foreninger. Aarskontingentet er for Enkeltpersoner 4 Kroner, Menighedsraad og Kirkegaardsbestyrelser betaler 1 Krone for hvert Medlem, Raadet eller Bestyrelsen tæller; for kommunale Kirkegaardsbestyrelser er Kontingentet dog fastsat til 15 Kroner.

V O R E K I R K E G A A R D E

der redigeres af E. ERSTAD-JØRGENSEN, er Foreningens Organ. Det udkommer to Gange aarlig (Marts og November) og tilsendes alle Medlemmer portofrit. Menighedsraad og Kirkegaardsbestyrelser samt Foreninger faar dog for det ordinære Kontingent kun et Eksemplar, der tilsendes Formanden. Ønskes flere Eksemplarer, kan disse erholdes mod et Tillægs-kontingent af 1 Krone pr. Aargang (to Hefter), heri indbefattet Porto til Forsendelse.

Indmeldelse i Foreningen sker til Sekretariatet:
MEJLGADE 16 · AARHUS

Havearkitekt og redaktør
Erik Erstad-Jørgensen. Fra
Vore Kirkegaarde 1933.

”De fleste, der her er tilstede, kender rimeligvis de italienske *compo* [!] *santi* med deres uendelighed af hvide kors og tavler om side om side i en mark uden vej eller sti og med de velhavendes pragtige figurlige gravmonumenter, opstillet for sig selv. Som regel er de store mindesmærker kun i besiddelse af ringe monumental holdning og ofte må de ligefrem kaldes smagløse.”

Erstad-Jørgensen er mere imponeret af de engelske kirkegårde og de jødiske begravelsespladser, hvor stenene er underordnet en større helhed, samt de amerikanske parkkirkegårde, der som type var ved at brede sig i Nordeuropa.

I andet nummer fra oktober 1923 følger Erstad-Jørgensen samme tema i en artikel om kirkegårdsvedtægter. I 1921 var den første egentlige lov om kirker og kirkegårdes vedligeholdelse blevet vedtaget af Rigsdagen, og uagtet Erstad-Jørgensen med foreningen var tilfreds med, at der var kommet faste rammer omkring dette spørgsmål, måtte han kritisere, at man – noget brutalt – kunne give kirkegårdsbestyrelser tilladelse til at kræve monumenter fjernet, såfremt de ikke passede ind i kirkegårdens helhed.

Udgivelser og bibliotek

Det fremgår af annoncer i de første årgange, at foreningen udgav forskellige småskrifter, hvis antal forøgedes år for år, samt havde meget stor succes med udgivelsen af en kirkegårdsprotokol, der nok har været foreningens største salgssucces i de forgangne 100 år. Kirkegårdsprotokollen var udarbejdet af lærer Frands Hansen i Maribo og var anbefalet af såvel provsteforeningen som Kirkeministeriet. I 1927 overlod Frands Hansen, der i en længere periode sad i foreningens bestyrelse, rettighederne til foreningen. Kirkegårdsprotokollen blev revideret nogle gange efterfølgende, men solgtes af foreningen helt frem til 1960'erne. Årsagen til protokollens store succes var, at den foruden at opfylde alle daværende lovkrav tog hensyn til alle tænkelige forhold på kirkegården, noget, Frands Hansen selv gjorde rede for i en artikel i *Vore Kirkegaarde*.² Protokollen var enerådende i mange år. I 1927 var prisen 35 kr., og lærer Frands Hansen fik 5 kr. pr. eksemplar, så der var pæne faste indtjeningsmuligheder for såvel foreningen som lærer Hansen. Selvfølgelig solgte man også ældre årgange af *Vore Kirkegaarde* samt forskellige småtryk om kirkegårdsforhold.

Herudover opbyggede man efterhånden et stort bibliotek af litteratur om kirkegårdsforhold, bøger og tidsskrifter, danske som udenlandske, som foreningens medlemmer kunne låne.

Konsulentvirksomhed

Fra foreningens fødsel har det været en mærkesag for skiftende bestyrelser at etablere en brugbar og tillidsvækkende kirkegårdskonsulentordning, en ordning, man egentlig helst så med tiden blive etableret i folkekirkens regi. Ordningen fungerede lidt, som det er tilfældet med *Selskabet for Kirkelig Kunst*, der i øvrigt har næsten samme alder som *Foreningen for Kirkegårdskultur*, idet selskabet blev oprettet i 1927. Menighedsråd og kirkegårdsbestyrelser kunne henvende sig om råd og dåd omkring kirkegårdene, og en række velrenommerede havearkitekter, billed- og stenhuggere m.m. stillede sig til rådighed for foreningen som konsulenter. Alt efter projektets karakter anbefalede foreningen så en række konsulenter, hvorefter det var op til kirkegårdsbestyrelserne at vælge og forhandle med konsulenten (eller konsulenterne), ligesom betaling var en sag mellem bestyrelserne og konsulenterne. En egentlig kirkekonsulentordning i folkekirkens regi blev først etableret i 1973, men stod altså på *Foreningen for Kirkegårdskulturs* ønskeseddel fra dens grundlæggelse. Det var sådan set en sejr for foreningen, at dens arbejde for en kirkegårdskonsulentordning gennem 50 år endelig bar frugt. Men – der var et stort *men*. Ejendommeligt nok udnyttede ministeriet ikke foreningens store erfaring på dette område, og det hedder lidt syrligt i *Vore Kirkegaardes* redegørelse for den ministerielle kirkegårdskonsulentordning:

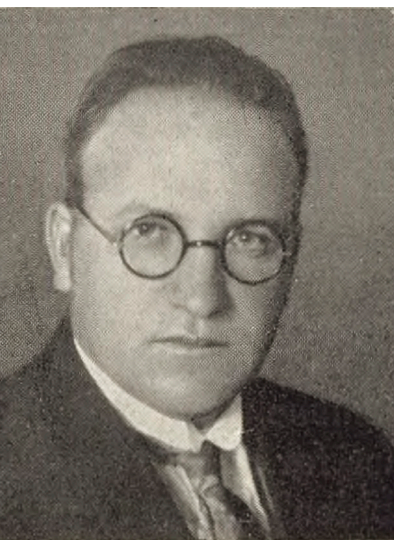
”Detailudformningen af regulativet vedrørende kirkegårdskonsulenter har foreningen ikke deltaget i og man kan måske sætte et spørgsmål ved visse af bestemmelserne men i særlig grad nok savne en afgrænsning og en målsætning for virksomheden. Det er dog med glæde og forventning foreningen ser konsulenttjenesten ført ud i praksis.”³

Krisen 1926

I 1926 kom foreningen ud i en alvorlig krise. Krisen var dels af økonomisk art, dels af personlig art, hvor bestyrelsesmedlemmerne kom ud i en loyalitetskonflikt over for foreningens

initiativtager, Emil Bøttiger. Bøttiger havde i 1926 overtaget hvervet som redaktør, og det blev annonceret, at foreningens organ nu ville udkomme seks gange om året. Bøttiger var en ildsjæl og lagde mange frivillige og ulønnede kræfter i sit hverv som foreningens kasserer og sekretær og fra 1926 også som redaktør. Men det lader til, at han gablet over alt for meget. Der var i hvert fald rod i regnskaberne, og Bøttiger havde tilsyneladende ikke helt kunnet adskille foreningens økonomi fra sin private, ligesom der også var rod i foreningens konsulentordning. Endelig var der, da man nåede frem til generalforsamlingen i november, kun udkommet to numre af tidsskriftet mod de seks om året, der var lovet. Der var derfor kommet flere klager fra medlemmerne over sekretærens manglende administrative evner.⁴

Generalforsamlingen den 30. november i partiet Venstres lokale på Christiansborg endte med, at Bøttiger sammen med formand Niels Johan Laursen blev stemt ud af bestyrelsen. Som ny formand indtrådte provst Simon Hansen fra Helsingør. Ved generalforsamlingen blev der også vedtaget reviderede vedtægter for foreningen, hvor foreningens formål og bestyrelsens opgaver og rammerne for forskellige udvalg blev præciseret, og hvor generalforsamlingen fik større indflydelse. Det ligner et veritabelt kup, for hvorledes kunne man få vedtaget gennemgribende forandringer i vedtægterne, hvis ikke nogen havde forberedt og formuleret vedtægtsændringerne omhyggeligt? Det ser ud til, at man havde forestillet sig, at Bøttiger skulle beholde redaktørposten, men da bestyrelsen konstituerede sig, ændrede man på strukturen af det redaktionelle arbejde, således at der blev tale om en redaktion med en redaktør og et redaktionsudvalg, hvor såvel redaktør som redaktionsudvalget efterfølgende mange år valgtes af generalforsamlingen. Efter denne ændring af redaktionen blev den ansete og erfarne havearkitekt Johannes Tholle redaktør, og redaktionsudvalget kom i første omgang til at bestå af Emil Bøttiger, kirkegårdsinspektør Chr. Bech Skrydstrup, graver Jens Gravesen og førnævnte Frands Hansen. Bøttiger kunne tilsyneladende ikke affinde sig med sin degradering og trådte ud af redaktionsudvalget i 1927 efter første nummer. Det lykkedes den nye redaktør og redaktionsudvalget at levere foreningens målsætning om seks numre om året de efterfølgende år. Tholle forblev redaktør til og med 1964 (37 år), og herudover overtog han sekretærposten, som han beholdt til 1947 (20 år). Tholle lagde i hele perioden et uhyre arbejde i redaktionen af *Vore Kirkegaard* og fandt sammen med redaktionsudvalget med stort

Havearkitekt og redaktør Johannes Tholle. Fra *Vore Kirkegaard* 1933.

talent frem til fremragende skribenter, og tidsskriftet var gennem hele hans tid som hovedredaktør præget af høj kvalitet og forbilledlig professionalisme. Men Tholle fik også et vederlag både for sit redaktørhverv og sit hverv som sekretær.

Den ny bestyrelse tænkte i høj grad på finansieringen af forening og tidsskrift og ønskede derfor flere indkomster via annoncering i tidsskriftet, ligesom man i højere grad søgte fondsstøtte. Den nye bestyrelse overtog en gældspost fra den gamle bestyrelse på 400 kr. (ca. 14.000 kr. i dag) samt opdagede, at der var flere gældsposter fra 1924 og 1925. Det årlige budget i 1927-28 var på 7.900 kr. Fra foreningens første år ydede Kirkeministeriet og Landbrugslotteriet et tilskud til foreningen.

Særnummer om ligbrænding 1928 og konsekvenserne heraf

Nu skulle der falde lidt ro over foreningen. Økonomien kom på ret kurs, tidsskriftet udkom som lovet seks gange om året, konsulentordningen fungerede nogenlunde tilfredsstillende. I det sidste nummer af *Vore Kirkegaardes* årgang 1927 annoncerede man, at man ville lave et særnummer om ligbrænding, og opfordrede i øvrigt generelt medlemmerne til at komme med bidrag eller forslag til bidrag til tidsskriftet. Temaet ligbrænding blev behandlet professionelt og sobert i det pågældende hæfte, men overvejende af folk, der var ligbrændingssagen venligt stemt. Hertil kom, at Ligbrændingsforeningen generøst gav foreningen et økonomisk tilskud, hvad der jo i betragtning af foreningens økonomisk og administrativt meget kritiske situation i 1926 var særdeles velkomment. Men reaktionen blev voldsom, og man opfattede temahæftet som propaganda for ligbrændingssagen.

I dag er det svært at fatte, hvor kontroversiel ligbrændingssagen var i samtiden. Men bestyrelse og redaktion havde stukket hånden i en hvespered! Ligbrændingssagen var opstået i midten af 1800-tallet efter koleraepidemierne, men mødte modstand i kirkelige kredse. Kødets opstandelse kunne for de fleste teologer på *daværende* tidspunkt ikke forenes med, at liget var brændt, også fordi man satte lighedstegn mellem ligbrænding og respektløs ligskænding. Desuden opfattede man fejlagtigt fortalere for ligbrænding som fritænkere og selve ligbrændingen som hedensk. Da artiklerne fremkom i

Fungerende formand, folketingsmand Peder Kammersgaard. Foto: Elfelt. Arbejdermuseet.

Vore Kirkegaarde, var det faktisk forbudt præster at medvirke ved bisættelser med ligbrænding i ornat.⁵ Ligbrænding blev i folkekirken og lovens forstand først ligestillet med jordfæstelse i 1975.

Som nævnt modtog foreningen årligt et tilskud fra Kirkeministeriet. Men efter publiceringen af artiklerne om ligbrænding smækkede Kirkeministeriet kassen i. Kirkeminister Fritz Charles Bruun-Rasmussen (V) havde ellers været en ven af foreningen og havde siddet i foreningens bestyrelse. Foreningens formand, provst Simon Hansen, ønskede ikke at genop-

Biskop og kirkeminister
Fritz Charles Bruun-Rasmus-
sen. Foto: Elfelt. Det Kgl.
Bibliotek.

stille, og man kan fundere over, om ligbrændingssagen havde påvirket hans virke som præst negativt. På generalforsamlingen den 17. juni 1929 kom den fungerende formand, lærer Peder Kammersgaard Jensen, der var folketingsmedlem for Socialdemokratiet, i sin beretning med følgende udtalelse om særnummeret om ligbrænding:

"Ligbrændingssagen. Ved at afholde Møde om dette Spørgsmaal med Dansk Ligbrændingsforening har det udelukkende været Formaalet at faa udsendt et Hefte af 'Vore Kirkegaarde' om denne Sag og at faa den nævnte Forening til at yde sin Medvirken. Dette skete ogsaa, og Medlemmerne vil have set det statelige Hefte om dette Spørgsmaal. Men der skal fra dette Sted paa det bestemteste hævdes, at Foreningen som saadan ikke har taget Standpunkt for Fremme af Ligbrændingssagen, og at den ikke ønsker at agitere for dette Spørgsmaal paa det nærværende Tidspunkt. Man har ønsket at belyse Spørgsmaalet rent praktisk, da det har sin store Betydning at kende til Sagen, eftersom denne Sag Dag for Dag vinder mere og mere Indpas; men vi har ikke (som det fra en enkelt Side har heddet som Motivering for en Udmeldelse) villet agitere for 'hedenske Begravelsesformer'. Vi benytter Lejligheden til at takke 'Dansk Ligbrændingsforening' for den Støtte, vi modtog."

Deltagere i årsmødet i Odense 17. juni 1929. Fra *Vore Kirkegaarde* 1929.

Deltagerne i Rundturen i Odense d. 17. Juni, fotograferet ved Fredens Kirke.

Paa Billedet ses i første Række bl. a.: 1. Folketingsmand P. Kammersgaard. 2. Provst Simon Hansen. 3. Pastor Hansen. 4. Kirkegaardsgartner J. Gravesen. 5. Kirkegaardsgartner C. Nielsen. 6. Inspektør R. Rasmussen. 7. Kirkegaardsgartner J. Blomberg.

Deltagere i årsmødet i
Roskilde 1932. Fra *Vore*
Kirkegårde 1932.

Nogle af Deltagerne i Rundturen til Roskilde, fotograferet ved Boserup Pavillon.

Paa Billedet ses bl. a.: 1. Næstformanden, Hr. Folketingsmand P. Kammersgaard. 2. Formanden, Hr. Pastor Bartholdy Møller, 3. Sekretæren, Hr. Havearkitekt Johannes Tholle. 4. Hr. Inspektør Rud. Rasmussen (Aarhus). 5. Hr. Førstelærer Frands Hansen (Skelstrup). 6. Hr. Overgraver Petersen (Roskilde). 7. Kassereren, Hr. Kirkegaardsgartner I. Blomberg (Hillerød). 8. Hr. Kirkegaardsgartner H. W. Rasmussen (Haslev). 9. Hr. Havearkitekt Chr. Bruus-Jørgensen (Hellerup). 10. Hr. Billedhugger Elo (København). 11. Hr. Kirkegaardsgartner J. Gravesen (Svendborg). 12. Hr. Overlærer H. P. Hansen (Roskilde). 13. Hr. Bestyrer J. H. J. Lund (Sundby Kirkegaard). 14. Hr. Bankdirektor H. H. Stigaard (Roskilde). 15. Hr. Arkitekt C. E. Bauditz (København). 16. Hr. Stenhuggermester H. P. N. Glem (Roskilde). 17. Hr. Overassistent A. Hilsøe (Solbjerg). 18. Hr. Kirkegaardsgartner Jensen (Nyborg). 19. Hr. Forpagter Wern (Roskilde). 20. Journalist, Fru Fang (Roskilde). 21. Fru Arkitekt Bauditz (København). 22. Hr. Kaptajn Bang (St. Jørgensbjerg). 23. Hr. Overgartner Grønwald (St. Hans Hospital). 24. Hr. Stadsingeniør Mortensen (Roskilde). 25. Hr. Graver A. Rosenmeyer (Slagelse). 26. Hr. Landinspektør Thorsen (Roskilde). 27. Hr. Planteskolejer Ronø (Roskilde).

Man fik ikke konstitueret en ny formand ved denne generalforsamling, og det var magtpåliggende for den fungerende formand, at foreningens formand var kirkelig forankret. Det manglende tilskud fra Kirkeministeriet afstedkom en forbigående økonomisk krise, men medlemstallet viste en stabil fremgang. I 1929 tiltrådte ministeriet Stauning II, som med præsten N.P.L. Dahl som kirkeminister fik gennemført en revideret lov om ligbrænding i 1931. Samme år genoptog ministeriet tilskuddet til foreningen, og det lykkedes bestyrelsen at finde en kirkelig forankret formand, nemlig sognepræst A. Bartholdy Møller.

Besættelsen

Foreningens generalforsamling skulle have været afholdt i 1940 i Randers, men blev aflyst.

Der blev holdt en generalforsamling den 7. juli 1941 i Kolding, og to år efter i Næstved den 19. august, kun ti dage før folkestrejken. Selvfølgelig betød forholdene, at foreningens aktivitetsniveau var kraftig reduceret. Imidlertid var man ved de artikler, der blev publiceret i *Vore Kirkegaarde*, særdeles aktuel og behandlede emner som krigergrave, både fra den 1. Verdenskrig og fra den aktuelle, samt skrev om, hvilke muligheder "beskæftigelseslovene" gav kirkegårdene for billig arbejdskraft.

Noget provokerende havde man sat et mosaisk monument som titelvignet på bind 14.

Med hensyn til krigergravene behandlede man grave og monumenter for alle krigens parter, både de nye tyske afdelinger på danske kirkegårde og engelske flyvergrave samt store krigerbegrovelser rundt om i Europa.

Man kan studse lidt over, med hvilken iver redaktionen præsenterede de tyske krigergrave. Forklaringen var, at den tyske propaganda havde travlt med at fortælle, hvor få, for ikke at sige slet ingen, tyske soldater, der faldt ved krigens store slag, så ved at vise tyskergravene var redaktionen med til at give et noget andet billede af krigens gang end det, man gav fra officiel tysk side.

En redaktionel artikel beretter ironisk om nazisternes fredning af en mosaisk kirkegård i Kiev:

"I Fagbladet 'Der Friedhof' (Nr. 7) skildres det, hvorledes der indrettes Æreskirkegaarde under Felttoget i Rusland og i samme Blads Nr. 1 for 1943 fortælles det, hvordan man har truffet den Beslutning at lade Jødekirkegaarden i Kiew ligge som et fredet Omraade, der er tænkt at skulle være et Dokument for 'Verjudung des Bolschewismus' og for 'Jødernes Skamløshed'."

Censuren forstod næppe, at teksten ville blive læst med en helt anden optik i Danmark end i Det Tredje Rige! Man bragte også en artikel om den mosaiske kirkegård i Sarajevo.

Redaktionen brugte i bedste skandinaviske ånd meget plads på at fortælle om finske almue- og heltegrave. Man spekulerer jo på, om *Vore Kirkegaarde* overhovedet var underkastet censur, eller om myndighederne ikke havde fantasi til at forestille sig, at et sådant tidsskrift kunne indeholde hip til besættelsesmagten.

Men censur var der, og hvordan man håndterede den, gjorde redaktionen rede for efter krigen i en interessant og underholdende artikel.⁶

Kirken og dens omgivelser

Efter krigen gav Nationalmuseets direktør, Poul Nørlund, antagelig på opfordring fra medlem af bestyrelsen provst Johan Exner, bolden op til endnu en af foreningens mange mærkesager, nemlig kirken og dens omgivelser. Allerede i 1941 havde Exner anmodet staten om at tage affære, og at involvere Nationalmuseet i sagen var en klog disposition, for på den måde fik foreningens påtale af de i nogle tilfælde meget grelle overgreb på kirkernes omgivelser endnu mere vægt. På Exners initiativ blev der fra 1945 foretaget over fire tusinde frivillige kirkeomgivelsesfredninger, også kaldet Exnerfredninger.

I 1961 udgav foreningen Johan Exners bog *Den danske kirkegård og dens problemer*. Publikationen blev ikke ligefrem en bestseller sådan som kirkegårdsprotokollen. Exners bog talte for, at kirkegården tilpassede sig det nutidige demokrati-

Kirkernes omgivelser.
Illustration fra *Vore Kirke-
gaarde* 1944-46.

Fig. 107.
Majbølle,
Musse Herred,
Ny Bebyggelse ved
Kirken (Transfor-
matorstation).

ske samfund, og at man tog hånd om de nye behov, der var opstået med det stigende antal kremeringer og ændringerne i samfundsstrukturen.

Exner beskrev tre principper, der dominerede kirkegårdene, nemlig det individuelle princip, det kollektivistiske princip og fællesskabsprincippet. Exner ønskede klart, at gravstederne føjede sig ind i et demokratisk og kristent fællesskab frem for de store individuelle gravsteder.

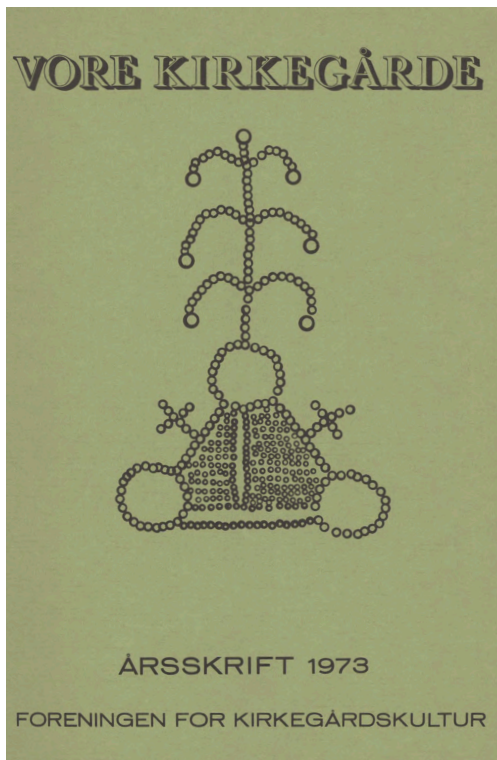
Samme år udgav Johan Exner og arkitekten Helge Finsen *Kirken i Landskabet*, hvor spørgsmålet om kirkerne og deres omgivelser også blev behandlet.

Redaktionelle ændringer

Efter 38 år som redaktør trak Johannes Tholle sig i 1964. Det ville være svært at finde en så dygtig faglig person til at bestri-
de redaktørhvervet. Havearkitekt Torben Michelsen skulle nu løfte opgaven. Ejendommeligt nok fik den nye redaktør tilsy-
neladende ikke en backinggruppe i form af et redaktionsud-

Forsiden af *Vore Kirkegårde*
1973.

Forsiden af *Kirkegårdskultur*
1992.

valg. Hvorfor man afskaffede redaktionsudvalget, fremgår desværre ikke, men det var åbenbart en dårlig ide.

Torben Michelsen redigerede kun bind 22, årgangene 1965-68.

Den nye redaktør, overgartner Axel Andersen fra Københavns Kommune, var fagligt velfundereret, men også han var ensom på posten som redaktør. Tidsskriftet fik nu et mere amatøragtigt præg, når man sammenligner med det, der udkom under Tholles redaktion. Måske fordi redaktøren nu også stod for layout. Axel Andersen havde ikke problemer med at finde gode skribenter, men man kan spekulere på, om tidsskriftet egentlig fik den økonomiske opmærksomhed fra den øvrige bestyrelses side, som det burde have haft, og om tidsskriftet var udsat for en spareøvelse. Fra 1973 opgav man at udgive tidsskriftet som hæfter, men udgav i stedet *Vore Kirkegaarde* som et årsskrift. Foruden Axel Andersen bestod redaktionen nu af to mand. Ornamentet på årsskriftets forside var kopieret efter en guldarmring fra vikingetiden på Nationalmuseet.

Gravminderegistrering – en personlig anekdote

Johan Exner tog initiativ til endnu et kirkegårds-kulturelt projekt. Kort efter at jeg havde taget magisterkonferens i 1978, skaffede museumsinspektør Erik Skov på Nationalmuseet mig et job.

Jeg skulle, sammen med stud.theol. Mads-Bjørn Jørgensen, senere præst ved Sankt Andreas Kirke og udenlandspræst, foretage en prøveregistrering af Gråbrødre Kirkegård i Roskilde og Soderup Kirkegård ved Holbæk. Projektet var finansieret af Velux Fonden, der på dette tidspunkt kun gav bevilninger til pensionisters projekter, og provst Exner havde altså fået den idé, at bevaringsværdige gravminder skulle registreres, så man hindrede, at de blev fjernet fra kirkegårdene.

Jeg gjorde rede for denne prøveregistrering i 1979 i *Vore Kirkegaarde*: "Her er tale om et pilotprojekt, der dels skal undersøge, hvor lang tid en sådan registrering tager og hvad det koster. Uden at gå i detaljer, kan det allerede nu siges, at det tager lang tid, og det ikke er billigt."

Men Exners initiativ havde sået et frø.

I efteråret 1984 nedsatte den nyudnævnte kirkeminister, Mette Madsen, et udvalg, der skulle udarbejde en betænkning vedrørende registrering af bevaringsværdige gravminder, som skulle danne grundlaget for en ny lovgivning på området. Loven blev vedtaget i 1985, og ministeriet udgav en vejledning i 1986.

Årsskriftet: ny titel og nyt design

Efter sin ministerperiode blev Mette Madsen valgt som foreningens formand i 1989, og hun kastede sig med iver og begejstring over opgaven. Hun styrede foreningen meget professionelt, som var det hendes ministerium, og hun tog mange initiativer. Bl.a. tog hun fat på årsskriftets form og indhold. Resultatet var et professionelt layoutet og udformet årsskrift, nu i farver! Redaktionen fik flere medlemmer, og siden har det været et redaktionsudvalg, der i fællesskab har stået for årsskriftets udgivelse.

Ved samme lejlighed fik foreningen et nyt logo designet af grafikerens Lisbeth Gasparski.

Desuden udskrev foreningen i 1991 en gravmindekonkurrence, hvor en del af de indsendte forslag blev publiceret i bogen *Nye gravminder*.

Forsiden af *Nye gravminder*
1992.

Foreningens formænd og foreningens resultater

Som det ses af tekstboksen, har samtlige formænd opfyldt Peder Kammersgaard Jensens kriterie for at være formand: Formanden skal være kirkelig forankret.

Som det fremgår af det foregående, har Foreningen for Kirkegårdskultur i løbet af de 101 år, den har eksisteret, haft en ganske stor indflydelse. Her skal fremhæves:

- Kirkegårdskonsulentordningen.
- Spørgsmålet om kirkegårdens omgivelser.
- Bevarelse af kirkegårdens kulturelle og kunstneriske værdier.

Digitaliseringens muligheder

Jeg kan kun opfordre jer til selv at gå på opdagelse i den skat, der nu er tilgængelig på nettet og finde oplysninger om vores forening og de idealer, vi har kæmpet for de sidste 100 år.

Noter

1. Artiklen bygger primært på oplysninger fra *Vore Kirkegaard/Kirkegårdskultur*.
2. *Vore Kirkegaard* 1927, 33, 48.
3. *Vore Kirkegaard* 1973, 24.
4. Nekrolog i *Vore Kirkegaard* 1959. Nekrologen er, uagtet at man ikke lægger skjul på Bøttigers manglende evner som administrator, meget respektfuld over for Bøttiger og beklager, at Bøttiger fra at have været foreningens stridsmand og agitator var blevet foreningens fjende.
5. Artiklerne fra 1928-årgangen giver faktisk et glimrende og sobert billede af ligbrændingens vilkår i Danmark på dette tidspunkt.
6. *Vore Kirkegaard* nr. 15, 1944-46, 66-67.

Foreningen for Kirkegårdskultur

Valgte formænd

- 1) 1920-21, stiftsprovst i Aarhus Vincentz Charles Lindhardt (1850-1922).
- 2) 1921-26, præst, folketingspolitiker (S), formand for finansudvalget 1920-24 Niels Johan Lauersen (1855-1930).
- 3) 1926-29, sognepræst i Ribe og Helsingør, provst Simon Hansen (1863-1937).
- 4) 1931-36, sognepræst i bl.a. Grinderslev, Brabrand og på Frederiksberg Aage Bartholdy Møller (1867-1946).
- 5) 1936-51, stiftsprovst, senere biskop i Ribe, dr. Carl Immanuel Scharling (1879-1951).
- 6) 1951-53, fhv. kirkeminister (1935-40 S) Johannes Th.C. Hansen (1881-1953), næstformand indtrådt ved Scharlings død.
- 7) 1953-66, stiftsprovst, senere domprovst i Aalborg Carl Bay (1900-66).
- 8) 1967-89, provst i Otterup Povl Götke-Hansen (-1989).
- 9) 1989-96, fhv. kirkeminister (1984-88 V) Mette Madsen (1924-2015).
- 10) 1996-2006, provst i Vejle Leif Arffmann (1948-).
- 11) 2006-, provst i Silkeborg, senere biskop i Ribe Stift Elof Westergaard (1962-).

Fungerende formænd

1929-31, lærer, folketingsmand, valgt i Aarhus Amtskreds (S), Peder Kammersgaard Jensen (1871-1941).

1966-67, borgmester, folketingsmand og handelsminister (1966-68 S) Ove Hansen (1909-97).

1966-67, kirkegårdsinspektør Volmer Rud Nielsen (1912-96).